

Г.Г. Кучеров
(м. Кам'янець-Подільський)

З'їзди “ПРОСВІТ” – ВАГОМИЙ ЧИННИК ОРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ (1917–1922 рр.)

Одним із самобутніх явищ доби національно-демократичної революції були культурно-освітні товариства “Просвіта”. У той час вони займалися розв’язанням питань духовного й освітнього розвитку населення України і були чи не єдиними громадськими організаціями, які опікувалися видавничими справами, створювали бібліотеки та читальні, засновували навчальні заклади, влаштовували лекції, літературно-вокальні вечори, театральні спектаклі тощо.

Питання функціонування просвітницьких товариств того часу перебувало в полі зору дослідників, починаючи з 1917 р. Оцінка діяльності “Просвіт” й їх ролі у житті українського суспільства суттєво відрізнялася. Сучасники тих подій у цілому позитивно характеризували місце просвітницьких осередків у культурно-освітніх процесах. Більше того, окремі з них безпосередньо взяли участь у поширенні просвітництва серед населення. Так, Т. Верхола опублікував невелику брошуру “Про “Просвіти”, в якій виклав кілька порад, зазначаючи при цьому, що “товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть”¹. Схожих поглядів дотримувалися В. Приходько², С. Перський³ та ін.

На відміну від схвальних відгуків щодо діяльності “Просвіт”, є й критичні зауваження. Так, В. Торський у праці “Українська державність і нова роля “Просвіт”, аналізуючи умови становлення останньої на українських землях, відзначав, що вони створювалися випадково, були “чинником консервативним”, абсолютно не розвивалися та ніяких конкретних планів щодо українізації не проводили⁴.

Ставлення радянських дослідників до проблеми просвітництва визначалося ідеологічними догмами й штампами. В той час діяльність “Просвіт” замовчувалася або висвітлювалася упереджено і необ’єктивно, зокрема не зверталася увага на роль цих товариств у справі піднесення національної свідомості народу, внесок просвітян у розбудову української державності тощо.

В сучасних умовах розбудови української держави перед суспільством

постала актуальна проблема детального вивчення та глибокого осмислення свого минулого. У значній мірі це стосується культурно-освітніх товариств “Просвіта”. Доволі змістовно історію останніх у Правобережній Україні висвітлили у своїх працях сучасні дослідники. Серед них слід відзначити А. Середяк⁵, О.В. Лисенка⁶, О.М. Германа⁷, Л.І. Євселевського⁸, С.Я. Фарини⁹, В.С. Лозового¹⁰ й ін. Об’єктивне вивчення ними проблем становлення і розвитку просвітницьких товариств стало можливим із проголошенням незалежності України. При цьому вітчизняні історики спираються на нові архівні матеріали, історичні документи, які раніше були недоступні, а також на спогади очевидців тих подій. Аналізуючи праці цих вчених, слід зазначити, що в них ґрунтовно висвітлюються питання становлення, розвитку, форм діяльності просвітницьких товариств, звертається увага на роль “Просвіт” в національно-культурному русі, відзначається значення цих громадських організацій у період української національно-демократичної революції. Наведеними працями не вичерпується перелік досліджень із цієї тематики. Проте на сьогодні залишається ще недостатньо вивченою діяльність “Просвіт” у сільській місцевості, зокрема проведення з’їздів їх осередків, які були вагомим чинником організації культурно-освітньої роботи на території Правобережної України. Цим можна пояснити актуальність та важливість зазначеної теми.

В усі часи з’їзди та інші зібрання, на яких приймалися важливі рішення, відігравали серйозну роль у розвитку тієї чи іншої організації. Це спостерігається, зокрема, коли досліджуємо діяльність культурно-освітніх товариств “Просвіта” на території Правобережної України. Протягом 1917–1922 рр. скликалися багато просвітницьких форумів або таких, які мали відношення до діяльності товариств.

Повалення самодержавства й початок національно-демократичної революції активізували населення Правобережної України. Звідусіль лунали заклики щодо утворення товариств “Просвіта”. Зокрема 5 травня 1917 р. у Вінниці було скликано з’їзд громадян краю, на якому прийнято звернення до подолян із закликом засновувати в кожному селі товариства “Просвіта”¹¹. Теж саме відбувалося і на Київщині¹². Порівняно із зазначеними регіонами у Волинській губернії просвітницькі процеси відзначалися стагнацією. Як відзначала представник житомирського товариства М. Луцкевич на I Всеукраїнському з’їзді “Просвіт”, головною поміхою розвитку їх є „брак інтелігентних сил та недостача коштів”¹³. До того варто додати, що культурно-освітня робота у цьому регіоні суттєво обмежувалася через бойові дії на фронтах Першої світової війни.

Однією з найважливіших проблем становлення просвітницьких

товариств на селі в післяреволюційний період були й їх об'єднання й координація напрямів діяльності. У зв'язку з цим “порозуміння між самими “Просвітами” задля координації просвітньо-культурної праці треба вважати за річ на теперешні часи величезної ваги”¹⁴. З огляду на це на місцях розпочалася робота щодо організації співробітництва між осередками краю. Так, у 1917 р. серед багатьох повітів виділявся Васильківський Київської губернії. Тут просвітницька справа розвивалася чи не краще, ніж в інших регіонах. Зокрема після повалення самодержавства завдяки зусиллям просвітян за 6 місяців у повіті вдалось провести 3 їх з'їзди. Особливістю просвітницького руху там було те, що головну роль у ньому виконувало не повітове товариство, а інший, міський осередок – Білоцерківський. Вже 7 травня, за його ініціативою, було скликано просвітницький з'їзд. На ньому кожному “Просвіту” представляли 2 делегати. Всього в ньому взяли участь 8 товариств. Члени Білоцерківського осередку прочитали доповіді про день Національного фонду, про роль “Просвіт”, про селянські спілки, дитячі садки, бурси тощо. Представники провінційних товариств повідомляли у виступах про життя їхнього села, про велику потребу в літературі та ін.¹⁵

Про те, яке велике значення надавали просвітяни своїй роботі, свідчить той факт, що у Васильківському повіті Київської губернії за півроку після повалення самодержавства відбулося три з'їзди, зокрема протягом червня 1917 р. їх було аж два. В першому з них, який розпочав роботу 4 червня, взяли участь представники 28 “Просвіт”. У зв'язку з поширенням просвітницького руху в сільській місцевості та з метою його організації делегати першим питанням розглянули “Проект організації спілки “Просвіт” Васильківського повіту”, в якому йшлося про утворення центру спілки у м. Біла Церква, в яку могли увійти товариства інших повітів. У склад ради спілки, за “проектом”, мали входити по одному представнику від кожного сільського осередку, кошти останньої повинні були використовуватися для розв'язання нагальних потреб якої-небудь з провінційних “Просвіт” тощо. Ці й інші положення “Проекту” мали бути затверджені найближчим просвітницьким з'їздом. Крім того, делегати вважали, що українці власними силами і заходами повинні здобувати собі права, звернувшись за допомогою до США, треба також якнайшвидше закінчити війну, дотримуючись принципів без анексій та контрибуцій, викладання в школах, діловодство, церковна служба повинні здійснюватися українською мовою, необхідно визнати права національних меншин й ін. Ці постанови, підписані 41 учасником форуму, вирішено було подати Центральній Раді, Генеральному військовому комітету та Українському військовому з'їзду делегацією з 3 осіб¹⁶. Крім того, з'їзд розглянув питання про січові організації. З точки зору

фізичного, морального, громадянського виховання сільської молоді делегати визнали їх потрібними і корисними.

В цілому ухвали з'їзду сприяли створенню у Васильківському повіті нових просвітницьких товариств. Так, у період з 4 по 18 червня розпочали свою діяльність 7 "Просвіт", зокрема Поправська, Білоцерківська-залізнична, Фурсянська, Чмирівська, Мотовилівська-Боровська, Ковалівська і Саварська. Чисельність їх осередків зросла до 35¹⁷.

25 червня розпочав роботу наступний з'їзд "Просвіт" Васильківського повіту. Через те, що запрошення на форум товариства отримали запізно, прибули представники тільки 21 осередку. Після вибору президії було зачитано універсал Центральної Ради. В зв'язку з цим важливим актом делегати привітали українську владу і висловилися на її підтримку. З'їзд вирішив опублікувати відозву до українського народу та поширити її 29 червня у Білій Церкві серед населення. В цій відозві лунав заклик активізувати просвітницьку діяльність: "Українці! Гуртуйтесь до купи, кажіть якомога скоріше своє слово, бо час не жде, а праці багато"¹⁸. Через I Універсал Центральної Ради делегати вирішили, що "Просвіти" повіту повинні вжити всіх заходів для організації просвіти селян. З цією метою пропонувалось утворити селянські спілки й просвітницькі осередки. Крім того, з приводу податку на Національний фонд з'їзд ухвалив постанову про негайне його збирання на сільських сходах і між просвітянами. Податок встановлювався на термін з 1 липня 1917 р. по 1 січня 1918 р. у такому розмірі: по 10 коп. з кожної десятини землі, від безземельних – по 20 коп. із кожних 50 крб місячного заробітку. Два червневих форуми "Просвіт" Васильківського повіту відіграли вагомий роль у поширенні просвітництва серед населення регіону. Зокрема чисельність осередків на початок другого з'їзду збільшилася до 41. А в день з'їзду 25 червня було створено 42-у "Просвіту" – Зарічанську¹⁹.

Особливо цей процес охопив сільську місцевість. Нові осередки опинились у важкому становищі, не знаючи, як організувати та розвинути культурно-освітню справу, не маючи для цього досвіду й необхідних інструкцій. З огляду на це київська "Просвіта" в травні на перших загальних зборах ухвалила рішення скликати "з'їзд представників молодих і вельми численних товариств"²⁰. Просвітяни визнали необхідним організувати цей форум у липні. Однак через те, що багатьом киянам довелося виїхати в провінцію на різного роду курси, наради, збори, провести у заплановані строки з'їзд було неможливо. Разом з тим для кращого проведення форуму створили "Організаційну комісію по влаштуванню з'їзду "Просвіт"²¹. У вересні члени останньої збиралися 5 разів. Врешті-решт, за ініціативою київських просвітян та відділу позашкільної освіти при Генеральному секретаріаті Центральної Ради вдалося

скиликати просвітницький з'їзд 20 вересня 1917 р. Всі “Просвіти” могли прислати на форум по 1 представнику від кожної волості. На I Всеукраїнському з'їзді їх було представлено 128 делегатів як від окремих товариств, так і від їх спілок. Присутніх вітали голова Центральної Ради М. Грушевський, генеральний секретар з освіти І. Стешенко, генеральний секретар з військових справ С. Петлюра²². Першого було обрано почесним головою з'їзду. М. Грушевський у своєму виступі зауважив: “Хай наші “Просвіти” сіють ті “драконові зуби”, з яких виросте нове покоління оборонців волі як українського народу, так і всіх народів, що в Україні живуть”²³. Делегати підбили підсумки діяльності просвітницьких товариств у початковий період.

Атрибутом з'їзду стало те, що на ньому протягом 2 днів виступали делегати, які мали при собі звіти про діяльність своїх осередків, плани на майбутнє. Багато доповідачів звертали увагу присутніх на ті проблеми, що виникали перед новоствореними товариствами, зокрема на той факт, що в селах не вистачає інтелігенції, україномовної літератури, а також на фінансові проблеми, погане матеріально-технічне забезпечення тощо. З виступів учасників форуму заслуговують на увагу промови П. Кирилів, М. Ливицького, М. Ковалевського. Так, П. Кирилів – представник Стеблівського товариства, що на Канівщині, відзначив, що джерелом отримання “Просвітами” коштів є вистави. Представник від Білоцерківської “Просвіти” М. Ливицький вказав на позитивне ставлення поляків до просвітницької діяльності, відмітив с. Янківку, де на чолі осередку стояв єврей Пріцкер, завдяки якому “Просвіта” розвивалась. А в с. Таганча осередок складався лише з дівчат чисельністю понад 200²⁴. У зв'язку з певними досягненнями просвітян делегат М. Ковалевський радив сконцентрувати всю культурну роботу у сільських “Просвітах”. Разом із тим висувалися пропозиції щодо об'єднання просвітницьких осередків у межах певної губернії й навіть повітів.

Результатом роботи з'їзду стало створення Центрального Бюро Всеукраїнської спілки просвітницьких товариств, визнання необхідності українізації всіх шкіл, заснування при всіх “Просвітах” “Рідної хати” (Народного дому) тощо. Значну роль відіграло для майбутньої роботи останніх затвердження Зразкового статуту²⁵. Делегати також прийняли рішення відзначати День “Просвіти” в Україні на вибір: 25 лютого, 1 квітня або на третій день Великодня²⁶.

Разом із подіями в Києві активізували свою діяльність повітові товариства. У Сквирі місцева “Просвіта” скликала повітовий з'їзд сільських учителів. Під час його роботи делегати розділилися на дві частини – українську та російську. Поступово, долаючи розбіжності у поглядах, освітяни об'єдналися в єдину Українську учительську спілку²⁷.

---

22 жовтня 1917 р. перший повітовий просвітницький з'їзд у Бердичівському повіті Київської губернії зібрала місцева "Просвіта". На ньому були присутні близько 100 представників провінційних осередків і селянських спілок. Із доповідей делегатів з'ясувалося, що в повіті просвітницька діяльність ведеться не найкращим чином. Так, у окремих волостях товариства відсутні взагалі, в інших – є 1–2, та й ті на папері. Причиною такого становища було те, що незважаючи на зібрані кошти, бажання селян здобувати освіту, не було ініціаторів, готових узятися за організацію товариств і культурно-освітньої роботи. З огляду на це жінка-делегат повідомила присутніх про те, що вона сама виписувала українські газети, збирала селянську молодь у своїй хаті та вела з нею просвітницьку роботу. Крім цього, значним недоліком роботи форуму стало те, що селяни – його учасники – в цілому байдуже ставилися до виступів делегатів-просвітян, оскільки намагалися привернути увагу присутніх до насущних проблем – землі й т. ін.²⁸

У листопаді 1917 р. відбувся з'їзд представників "Просвіт" Сквирського повіту на Київщині. Одним із головних питань, що розглядалося, була інтеграція товариств в єдину організацію. Делегати постановили об'єднати всі осередки у повітову спілку²⁹.

В 1917–1918 рр. склалося важке становище із забезпеченням освітніх закладів учителями. Значна їх частина у той час перебувала на фронті. Тому майже всі з'їзди, які відбувалися, в тому числі просвітницькі, приймали рішення про негайну демобілізацію освітян із військових частин³⁰. Підтримали це рішення і делегати I Всеукраїнського форуму "Просвіт".

Просвітницькими справами у період правління гетьмана П. Скоропадського опікувався Департамент позашкільної освіти. За його ініціативою 3–5 листопада 1918 р. в Києві відбувся II Всеукраїнський з'їзд "Просвіт", на який було запрошено від Київщини 48 чол., від Поділля – 8, від Волині – 2. Крім того, кожна окрема спілка мала можливість надіслати від себе одного делегата. Програма з'їзду зводилася до визначення завдань та напрямків діяльності "Просвіт", організації окремих товариств й їх спілок, з'ясування матеріального і правового становища просвітницьких осередків³¹. Із доповідями виступили відомі діячі позашкільної освіти та просвітницького руху С. Русова, М. Ярмоленко, С. Сірополк, Л. Старицька-Черняхівська й ін. Доповідачі проаналізували ефективність організації та діяльності "Просвіт", їх матеріальне й юридичне становище, перешкоди із боку влади тощо³². В рішеннях з'їзду зазначалося про необхідність об'єднання товариств у спілки, надання українській мові статусу державної, дальшої колективної роботи просвітницьких осередків із кооперативними і державними інститутами,

добровільними товариствами, усунення перешкод із боку старост, Державної варти та т. ін.

Отже, в умовах, коли “Просвіти” на місцях були часто єдиними просвітницькими організаціями, що проводили свою роботу переважно серед сільського населення України³³, значення названих з’їздів було важливим. Таким чином, завдяки наполегливій праці державних органів влади, діячів “Просвіт” проблема об’єднання просвітян та координації їх діяльності поступово починала розв’язуватися.

Цікавим із наукової точки зору є питання щодо політичної спрямованості “Просвіт”. Газета “Нова Рада” у рубриці “Вісти з краю” зазначала, що “неполітичний напрямок діяльності “Просвіт” давав змогу гуртуватися коло них усім громадянам без огляду на класовий поділ та партійні переконання”³⁴. В архівних матеріалах зазначається, що “Просвіта єсть організація виключно культурна й у політику ніколи не втручається”³⁵. Проте ще на I Всеукраїнському з’їзді “Просвіт” розгорнулася дискусія з цього приводу. Делегат Покровський вказував на те, що відокремленість “Просвіт” від політики відриває їх від робітників і селян. Його підтримали інші просвітні діячі. Зважаючи на той факт, що в українських селах діяли селянські спілки та різноманітні громадські організації, з’їзд прийняв рішення “скупчити політичну роботу селянства поза “Просвітою” в “Селянських спілках” і партійних організаціях..., там, де нема “селянських спілок”, або інших “демократичних політичних організацій”, там і “Просвіти” “можуть вести політичну роботу”³⁶. Отже, проблема політичної спрямованості товариств була доволі актуальною у перші післяреволюційні роки.

При Директорії УНР просвітницька справа набула подальшого розвитку. На місцях приймалися рішення про створення “Просвіт”. Так, з’їзд вчителів Стрижівської волості Вінницького повіту постановив відкрити “Просвіти” в кожному селі³⁷. Під час проведення повітового селянського форуму у Вінниці 27–28 вересня 1919 р. делегати теж прийняли рішення “закласти “Просвіти” по всіх селах повіту”³⁸.

З метою активізації культурно-освітньої роботи на території Правобережної України й залучення до неї широких мас населення на з’їздах висловлювалися пропозиції з приводу термінового відкриття просвітницьких організацій, насамперед у сільській місцевості. Так, на Волині учительський з’їзд Старокостянтинівського повіту ухвалив рішення засновувати в селах “Просвіти”, а також хори, оркестри, проводити народні читання тощо³⁹. Аналогічні настрої та тенденції спостерігалися на Київщині й Поділлі⁴⁰.

В умовах насадження радянського режиму у краї з 1919 р. при губернських революційних комітетах було створено органи народної

освіти (наросвіти). Вони також опікувалися діяльністю “Просвіт”. Наприклад, 14 лютого 1920 р. відбувся з’їзд наросвіт Київщини. Окрема постанова форуму стосувалася просвітницьких організацій. Зокрема делегати вирішили в позашкільній роботі перетворити всі “Просвіти” у хати-читальні, яким передбачалося надати характер сільських клубів⁴¹.

В зв’язку із завершенням польсько-радянського протистояння склалися непогані передумови для розвитку культурно-освітньої роботи на території Волинської губернії, зайнятої польськими військами. На початку 1921 р. тут йшла підготовка до скликання з’їзду “Просвіт”. Окупаційна влада не хотіла давати дозволу на його проведення, зволікала до останнього моменту з повідомленням про останній (який, до речі, дала Варшава). Місцеві просвітяни надавали великого значення майбутньому форуму, маючи за необхідність об’єднання товариств регіону, а також потребу у популяризації української справи на Волині.

В з’їзді, який почався 14 лютого, взяли участь 47 представників від товариств Луцького, Володимир-Волинського, Ковельського і Рівненського повітів. Делегатами М. Луцкевичем, І. Власовським та іншими були зачитані такі доповіді: “Завдання товариств “Просвіта”, “Українська школа на Волині”, “Позашкільна освіта”, “Організація центру постачання українською літературою” тощо. На основі цих виступів форум ухвалив рішення об’єднати всі культурно-освітні товариства й організації, запровадити початкову народну освіту, організувати центр постачання осередків українською літературою і з цією метою зобов’язати просвітян робити початковий внесок у розмірі не менше 200 тис. польських марок. У зв’язку з важким соціально-економічним становищем населення краю товариствам було запропоновано засновувати самаритянські (благодійні) секції та звернутися до громадянства, зокрема духовенства, із закликом робити внески на користь шкіл і притулків⁴². Постанови Луцького з’їзду сприяли згуртуванню волинян навколо просвітницької діяльності й дали поштовх до подальшого її розгортання.

В умовах утвердження радянської влади у 1921 р. проводили роботу повітові форуми представників культурно-освітніх організацій Подільської губернії. На них завідуючі органами політосвіти окреслили завдання розпочати остаточну реорганізацію всіх культурних установ у бік “пролетаризації”. Кам’янець-Подільський з’їзд, що відбувся 15 лютого, прийняв постанову про переведення всіх просвітницьких осередків на єдиний зразковий радянський статут. Одночасно делегати передбачали утворити спілку “Просвіт” та інших культурно-освітніх організацій повіту⁴³.

В 1921 р., як і у попередні роки, гостро стояло питання розвитку освіти в краї. У зв'язку з цим на території Правобережної України проходили з'їзди "Просвіт". Так, у серпні відбувалися волосні форуми просвітницьких товариств Звенигородського повіту Київської губернії. Зважаючи на вагомість поширення знань серед селян, 40 делегатів від товариств визнали бажаним утворити освітні фонди й з відповідним проханням звернулися до органів народосвіти. "Просвіти" отримали пропозицію підтримати своїми коштами цю справу⁴⁴. Отже, просвітницькі організації зробили свій внесок у справу організації та поступу освіти.

Радянське керівництво на початку 20-х рр. було зацікавлене в зміцненні своїх позицій. Для цього влада використовувала просвітян. Так, зокрема у 1921 р. були проведені волосні форуми освітян і представників рад "Просвіт" Київщини. Керівництво товариств зобов'язувалося запропонувати і надіслати 1 кандидата від кожного осередку на курси радянського будівництва⁴⁵. На підставі наказу Київської губполітосвіти від 11 травня 1921 р. на 22 червня був скликаний з'їзд "Просвіт" Липовецького повіту. Присутніми на ньому мали бути всі голови просвітницьких осередків та завідувачі театральними секціями з письмовими доповідями про свою діяльність, а також із звітами про витрату коштів. На порядок денний виносилися питання функціонування "Просвіт", хат-читальень, їх політичне значення⁴⁶. Аналогічне питання розглядалося на форумі "Просвіт" у м. Бердичеві 14 червня⁴⁷. Крім цього, в Бердичівському повіті, щоб координувати роботу органів народної освіти, 31 липня представниками влади був скликаний загальний з'їзд працівників політосвіти. Від кожної "Просвіти", хати-читальні, клубу тощо мала бути присутня лише одна особа⁴⁸. З тією ж метою на 14 й 15 серпня був призначений повітовий форум представників шкіл, комітетів незаможних селян і "Просвіт". Від останніх запрошувалося по 1 представнику, кожний з яких повинен був мати ґрунтовні звіти про діяльність свого товариства включно до 1 липня по секціях⁴⁹.

В 1922 р. "Просвіти" регіону брали участь у з'їзді працівників соціалістичної культури⁵⁰ та інших форумах, де обговорювалися просвітницькі справи. Правда, вони користі вже не приносили. Адже радянська влада дедалі більше контролювала й одночасно обмежувала діяльність відповідних осередків аж до повної їх ліквідації в 1923 р.

Таким чином, у 1917–1922 рр. на території Правобережної України відбувалася робота багатьох просвітницьких з'їздів або таких, які стосувалися діяльності товариств. Під час їх проведення розглядалися важливі питання як щодо діяльності "Просвіт", так і щодо проблем

населення певного краю. Наслідком роботи цих форумів стало піднесення культурно-духовного рівня населення сільській місцевості.

- ¹ *Верхола Т.* Про “Просвіти” (Порада, як засновувати сільські та містечкові “Просвіти”). – Проскурів, 1917. – С. 2.
- ² *Приходько В.* Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. – Вид. 4. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1967. – 184 с.
- ³ *Перський С.* Популярна історія товариства “Просвіта” у Львові з ілюстраціями. – Львів, 1932. – 256 с.
- ⁴ *Торський В.* Українська державність і нова роль “Просвіт”. – Вовча, 1918. – С. 44–47.
- ⁵ *Середяк А.* Товариство “Просвіта” за межами Галичини // Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів - Краків - Париж, 1993. – С. 64–74.
- ⁶ *Лисенко О.В.* “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 169 с.
- ⁷ *Герман О.М.* Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1995. – 24 с.
- ⁸ *Євселевський Л.І., Фарина С.Я.* “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993. – 128 с.
- ⁹ *Фарина С.Я.* Роль “Просвіт” в українському національно-культурному русі на початку XX століття.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 1993. – 233 с.
- ¹⁰ *Лозовий В.С.* Діяльність Подільської “Просвіти” в 1906–1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996. – С. 6–27.
- ¹¹ Вісті Подільського губернського виконавчого комітету. – 1917. – 8 липня. – С. 3.
- ¹² Вісти з краю // Нова Рада. – 1917. – № 191. – 21 листопада. – С. 3.
- ¹³ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 12.
- ¹⁴ Центральна наукова бібліотека Національної академії наук України (далі ЦНБ НАН України, відділ рукописів). – Ф. 114. – Спр. 457. – Арк. 1.
- ¹⁵ З просвітнянського життя // Нова Рада. – 1917. – № 45. – 24 травня. – С. 3.
- ¹⁶ Два з’їзди “Просвіт” Васильківського повіту 4 і 25 червня 1917 р. – Біла Церква, 1917. – С. 3–7.
- ¹⁷ Там само. – С. 13.
- ¹⁸ Там само. – С. 16.
- ¹⁹ Там само. – С. 20.
- ²⁰ Просвітнянський з’їзд у Києві // Просвітнянин. – 1918. – № 1. – С. 25.
- ²¹ З’їзд “Просвіт” // Нова Рада. – 1917. – № 121. – 25 серпня. – С. 2.
- ²² *Євселевський Л.І., Фарина С.Я.* Вказана праця. – С. 94.
- ²³ Просвітнянський з’їзд // Нова Рада. – 1917. – № 146. – 26 вересня. – С. 2.
- ²⁴ ДАКО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 14.

- ²⁵ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 560. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 10.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 495. – Арк. 3; Постанови 1-го Всеукраїнського З’їзду “Просвіт” 20–23 вересня 1917 р. у Києві // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 41.
- ²⁷ Просвітянський з’їзд: повідомлення з місць // Нова Рада. – 1917. – № 143. – 22 вересня. – С. 3.
- ²⁸ Вісти з краю // Нова Рада. – 1917. – № 176. – 3 листопада. – С. 4.
- ²⁹ Вісти з краю // Нова Рада. – 1917. – № 180. – 8 листопада. – С. 3.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 495. – Арк. 4; ЦНБ, відділ рукописів. – Ф. І. – Спр. 11025. – Арк. 5; ДАКО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 26.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 2201 с. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 3; ДАЖО. – Ф. 560. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 42.
- ³² ДАКО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 2–2а.
- ³³ Відродження. – 1918. – № 177. – 5 листопада. – С. 7.
- ³⁴ Вісти з краю // Нова Рада. – 1917. – № 18. – 20 квітня. – С. 3.
- ³⁵ ДАКО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 7.
- ³⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 29.
- ³⁷ По Поділля // Шлях. – 1919. – Ч. 32. – 24 вересня. – С. 2.
- ³⁸ Повітовий селянський з’їзд у Вінниці 27–28 вересня 1919 р. // Селянська громада. – 1919. – Ч. 16. – 2 жовтня. – С. 4.
- ³⁹ По Україні // Нова Рада. – 1919. – № 24. – 2 лютого (20 січня). – С. 3.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 809. – Арк. 35; Дописи // Шлях. – 1919. – Ч. 32. – 24 вересня. – С. 2; По Україні // Нова Рада. – 1919. – № 19. – 28 січня. – С. 3.
- ⁴¹ ДАКО. – Ф.Р.-1162. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 10–13.
- ⁴³ Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-6. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 82.
- ⁴⁴ ДАКО. – Ф.Р.-111. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 2.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.Р.-1156. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 27.
- ⁴⁶ Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.Р.-5009. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 252.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.Р.-4080. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 17.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 27.
- ⁴⁹ Там само. – Ф.Р.-5009. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 110.
- ⁵⁰ ДАКО. – Ф.Р.-1156. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 13, 15.